

О.Т.Гончар*

МИКОЛА КОСТОМАРОВ У ПОШУКАХ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ІВАНА МАЗЕПИ (ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

У статті крізь призму епістолярної спадщини розкривається процес підготовки М.Костомаровим відомої праці «Мазепа. Историческая монография». Основна увага приділяється висвітленню особливостей наукової лабораторії історика, які здебільшого залишаються поза увагою дослідників творчості вченого.

Українська Клію, упевнено крокуючи по шляху інтеграції до європейського і світового контекстів, має повне право пишатися своїми класиками, здобутки яких давно вже стали надбанням загальнолюдської гуманістики. До таких знакових постатей належить Микола Костомаров (1817–1885 рр.) – учений із надзвичайно широким науковим діапазоном, взірець інтелектуала XIX ст. Творче надбання історика перебуває під прицілом дослідників багато десятиліть, проте однозначної оцінки так і не здобуло. В останні роки у костомаровознавстві спостерігається справжній публікаторський бум. Студії щодо творчості історика та його особистості характеризуються множинністю поглядів та конфліктністю. І це не дивно, оскільки Микола Костомаров володів унікальною методикою історичного дослідження, а його твори дають живу картину народного буття в усіх тонкощах з акцентом на внутрішній психометричний аналіз людини як творця історії.

Мало хто із сучасників ученого так непокоїв владу і викликав палкі емоції в суспільстві. Поява значної кількості його студій перетворювалася на подію у науковому, громадському та, нерідко, політичному житті Російської імперії. Досить згадати епітети, якими характеризували особистість Миколи Костомарова дослідники – «історик-художник», «історик-белетрист», «буржуазний історик», «представник буржуазно-націоналістичної історіографії», «історик-антикварій», «український історик», «російський історик», «українсько-російський історик» і т. д. Чим більше часу спливає по смерті вченого, тим яскравішим стає образ Миколи Костомарова як зірки національної історії, що домінувала у XIX ст. Не можна заперечити тезу про те, що історик став фундатором основ «етнонаціональних досліджень і портретного жанру в історіографії»¹. Однак, удаючись до аналізу спадщини історика, вчені здебільшого оминали (свідомо й мимоволі) або ж побіжно торкалися характеристики його наукової лабораторії, в якій постійно кипіла копітка й титанічна робота, внаслідок чого історична наука отримала ряд оригінальних фундаментальних праць.

Яким був шлях кожної праці до читача? Як і чому значна частина творчої спадщини історика ввійшла до скарбниці світової історичної науки? Хто і що найбільше впливали на творчий процес? Які проблеми розв'язував історик у щоденній роботі? Відповіді на всі ці питання ховаються за дверима наукової лабораторії. Особливості її залежали від декількох факторів, серед яких найголовнішими можна визначити суспільно-політичні умови діяльності, соціокультурне оточення, характер самого

*Гончар Ольга Трохимівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

вченого та стан його здоров'я. З'ясувати і комплексно проаналізувати ці фактори можна лише за умови залучення комплексу джерел особового походження, зокрема епістолярних.

У нашій розвідці ми торкнемося історії створення М.Костомаровим однієї з найвідоміших його праць, а саме «Мазепа. Историческая монография»². Нам здається, що сьогодні це актуально, враховуючи, по-перше, потребу переосмислення всієї наукової спадщини М.Костомарова; по-друге, необхідність обґрунтування поглядів ученого на історичний феномен Івана Мазепи; по-третє, унікальність та неоднозначність місця і ролі гетьмана в українській історії.

Тема такого дослідження обрана нами не випадково. Образ Івана Мазепи в оцінці М.Костомарова досить часто аналізувався в українській та російській історіографії. Переважна більшість розвідок наших російських колеґ опираються на висновки історика, підтримуючи його в негативній оцінці ролі І.Мазепи в історії. Українські історики, у т. ч. й діаспорні, розходяться у своїх думках. Так, Т.Мацьків в одній зі своїх розвідок аргументовано аналізує погляди М.Костомарова на гетьмана, при цьому посилаючись на листування³. Зокрема, він демонструє певні суперечності, пов'язані, з одного боку, із недовірою історика до московських джерел, а, з іншого – безкомпромісністю в негативній оцінці діяльності І.Мазепи стосовно України. Т.Мацьків намагається пояснити таку позицію історика значним впливом на М.Костомарова праць шведського історика А.Фрікселя, а також його бажанням переконати царський уряд, що діяльність тогочасних українофілів не має нічого спільного з мазепинством і не спрямована на ворогування з Російською імперією⁴. Н.Герасименко демонструє творчі пошуки М.Костомарова під час роботи над монографією «Мазепа» і вплив на них О.Лазаревського, спираючись на листування⁵.

М.Котляр у вступній статті під назвою «Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста» до перевидання монографії «Мазепа» зробив дуже сміливі й водночас суперечливі висновки, спрямовані на руйнацію догм стосовно постаті І.Мазепи в українській історії та внеску М.Костомарова у розробку цієї проблеми в історіографії. Автор, зокрема, торкається й обставин створення монографії та самовідданої праці історика в архівах, посилаючись на його листування. Найціннішим у розвідці видається теза про позитивні риси праці, а саме «досконале володіння джерелами, виняткове значення фактичного матеріалу, талант систематизувати історичні події й явища, знаходячи між ними паралелі і зв'язки, не помічені іншими вченими, і засноване на цьому вміння з великою мірою достовірності відтворювати добу»⁶. Більшість критикує М.Костомарова за упередженість. Останнім часом з'явилися розвідки, в яких автори намагаються з'ясувати внутрішні мотиви, які спонукали історика створити образ «гетьмана-лиходія»⁷. Проте автори лише зрідка побіжно звертаються до епістолярних джерел, отже, висвітлення теми залишається фрагментарним. Ми спробуємо показати полівекторність та унікальність інформації, що міститься в епістоляріях, стосовно монографії «Мазепа», творчих пошуків М.Костомарова в період її підготовки, психологічних мотивів, які, у кінцевому підсумку, вплинули на рецепцію образу Івана Мазепи.

Задум написати монографію про гетьмана Івана Мазепу з'явився у М.Костомарова вже під час його роботи над «Богданом Хмельницьким». Припускаємо, що це було в 60-х рр. XIX ст. Після шквалу критики, що його витримав учений, починаючи з 1859 р., М.Костомаров серйозно задумався над підготовкою наступного видання. Для цього він багато працював у архі-

вах, зокрема міністерств іноземних справ та юстиції. Безперечно, відшуковуючи справи про епоху Хмельницького, він знаходив і велику кількість матеріалу, який стосувався пізніших часів української історії. Так поступово сформувалася творча ідея написати монографії «Руїна» та «Мазепа». Прагнучи створити схему неперервної історичної картини, Микола Костомаров з особливим інтересом заглибився в осмислення постаті І.Мазепи не тільки як державного діяча, але і як людини своєї епохи.

Деякі першоджерела були знайдені вченим у Швеції, під час подорожі, яку він здійснив після заслання у 1857 р., але про окрему працю тоді ще не йшлося. Лише у 60-х рр. ХІХ ст. з'являються перші згадки в епістоляріях щодо джерельних пошуків матеріалів про гетьмана, які здійснював М.Костомаров, але натяк написати монографічне дослідження не зустрічається аж до 1876 р.

Уже 3 серпня 1876 р. він писав до свого друга, письменника Данила Мордовця з Одеси, що по завершенню подорожі планував деякий час затриматися в Москві в архіві іноземних справ, щоб попрацювати з «історичними документами про гетьманство Мазепи»⁸. У листі від 21 жовтня 1876 р. до свого приятеля, професора Новоросійського університету Івана Палімпсестова (1818–1902 рр.), він писав: «Возвращающимся нам от полуденных стран в отечестве свое притекохом в славный царствующий град Москву и ее абие посети главу таковая мысль: останавлию шествие своя и поселюся на некое малое время в граде сем и потеку в палату рекомую «архив иностранных дел» и тамо открыю древние хартии бытописания времен прошедших, еже о гетмане Мазепе. Помыслих и сотворих тако и се ныне уже близко месяца прибываем в Москве...»⁹.

Отже, рішення написати наукову розвідку про гетьмана І.Мазепу М.Костомаров прийняв улітку 1876 р. Протягом вересня–жовтня історик працював в архіві міністерства іноземних справ по чотири години на день (як було дозволено), окрім вихідних та святкових днів. Пізніше, у книзі він висловить подяку працівникам саме цього архіву, а також інших установ «за добру і обов'язкову увагу ... під час ... занять матеріалами для складання цієї монографії»¹⁰.

Наступного року він знову повідомляє І.Палімпсестова, що з вересня до 5 листопада пробув з дружиною у Москві, де щодня від дев'ятої ранку аж до сутінок перебував «у безодні архівній, займаючись зібранням і вивченням історичних джерел епохи Мазепи, і від того був душею відірваний від всього існуючого в світі цьому...». Ентузіазм ученого не вичерпався з роками, але з невимовним болем і тугою він згадує: «О мої золоті літа! Коли я просиджував за роботою ночі, пройшли ті літа безповоротно. Старість і сліпота – о горе, горе!»¹¹. Ми не випадково зацентрували увагу на стані здоров'я М.Костомарова – у той період учений мав великі проблеми не тільки із зором, але й із правою рукою, яка часто німіла від перевтоми. Проте виняткова відданість науці і підтримка дружини допомогли вченому завершити свою справу.

Як свідчить листування, спочатку плани історика були пов'язані лише з невеликим дослідженням, але значна кількість джерел у згаданому в листах архіві наштотувала його на думку, про яку дізнаємося з допису Аліни Костомарової до цитованого вище послання: «Моя старина зовсім омазепилась (підкреслення А.Костомарової – О.Г.) у Москві; тепер починає думати про плани майбутнього великого твору про Мазепу»¹².

На початку 1878 р. монографія «Мазепа» все ще була у планах ученого, а не на папері. А.Костомарова в черговому дописі до листа констатувала: «Микола Іванович все ще займається потроху, пише історію Малоросії

за часів гетьмана Брюховецького, Сагайдачного, Самойловича, щоб потому вже приступити до історії Мазепинського часу»¹³. Лише наприкінці 1879 р. М.Костомаров повідомив І.Палімпсестова, що повністю відданий роботі над монографією «Мазепа»¹⁴.

Д.Мордовець у своїх спогадах про кінець 70-х рр. XIX ст. докладно зупиняється на особливостях підготовки монографії. Зокрема, він відзначає, що робота повністю захопила історика, який у листах називає свого героя «Мазепинькою» і констатує, як щоденно відшукує джерела¹⁵. Навесні і восени 1877 р. він продовжував працювати у згаданому архіві¹⁶. А.Костомарова теж писала до Д.Мордовця про виснажливу працю чоловіка над «Мазепинькою», який навіть у вихідні не припиняє роботу, продовжуючи перерахувати і виправляти написане в архіві¹⁷.

У жовтні 1877 р. історик працював в архіві міністерства юстиції і мав на меті закінчити попередню роботу з джерелами, але зіптовхнувся із труднощами, тому писав, що «років шість ще залишилося, а за цілий рік 1699-й не знайшов паперів. В архіві юстиції, ніде правди діти, безлад...»¹⁸.

У створенні М.Костомаровим історичного портрета І.Мазепи велику роль відіграв відомий український історик Олександр Лазаревський (1834–1902 рр.). Це підтверджується змістом їхнього листування протягом 1877–1882 рр. 21 серпня 1877 р. М.Костомаров повідомляє, що вчетверте збирається до Москви для роботи над історією Мазепи. Довідавшись від Г.Вашкевича (1837–1923 рр.) про наявність у О.Лазаревського відомостей про дружину гетьмана та інших осіб, які мають відношення до його біографії, історик просить поділитися відомостями. Про дружину Мазепи йому відомо лише, що вона була в Корсуні, коли Петро Дорошенко послав Мазепу до турків, а той поїхав у Москву. Історик знайшов свідчення про її смерть (тут він, зазвичай, опирається на свою пам'ять і називає приблизний рік – 1659, і помиляється, оскільки дружина Мазепи померла 1702 р.¹⁹), проте ні ім'я, ні походження йому невідомі. Крім того, М.Костомаров описував свою поїздку в Конотоп і Батурич, де «не знайшов ніяких речових пам'ятників, але задоволений тим, що бачив місцевість» і тепер має поняття про неї, оскільки раніше керував лише власною уявою²⁰.

На жаль, відповідь О.Лазаревського нам невідома. М.Костомаров удруге звернувся до колеги 23 вересня 1877 р., повідомивши про напружену роботу в Москві в архівах міністерств іноземних справ та юстиції з джерелами з історії України періоду гетьманування Самойловича і Мазепи. Зокрема, він констатував недостатню кількість знайдених офіційних джерел «там, де потрібно знати не факти і явища, а причини їх, що виходять з духовно-життя і його розвитку». Дізнаємося, що вчений узагальнював відомості з донесень гетьманів, їх посланців, чиновників, які відвідували Україну, свідчень полонених і листування, але особливої довіри до цих джерел немає. Однак особливості сімейного і домашнього побуту не висвітлюються джерелами. У листі М.Костомаров ділиться своїми роздумами про необхідність дослідити внутрішнє життя Малоросії. Він скаржився на відсутність джерел, що стосуються дружини І.Мазепи. М.Костомаров нагадує О.Лазаревському про його обіцянку повідомити про «витівки, які він (Мазепа – О.Г.) робив ще до свого гетьманства при Самойловичі». Крім того, учений просить уточнити імовірність дати народження І.Мазепи 1629 р. Це послання також свідчить про глибоку обізнаність історика із сучасною науковою літературою, зокрема працями свого адресата: «Ваші статті в «Русском архиве» про малоросійські фамілії я читав з жадібністю. Безперечно, ніхто не вивчив стару Гетьманщину, як Ви!»²¹.

О.Лазаревський відповів лише за три місяці, 29 листопада 1877 р., і наголосив, що про батька І.Мазепи є повідомлення в журналі «Русский вестник» за 1857 р. Стосовно дати народження гетьмана, то вона неправильна, і має бути пізнішою (дійсно, І.Мазепа народився у 1639 р. – О.Г.). Із Кочубеївною гетьман збирався одружитися не пізніше 1704–1705 рр. Про самого І.Мазепу відомо, що він брав хабарі в часи свого гетьманства за уряди та універсали на маєтності. О.Лазаревський також повідомляв про описи Батурина та топографічні відомості мазепинського часу, які має у своєму розпорядженні і може надіслати. Цитуючи джерела, він констатує, що І.Мазепа прийшов на службу до Самойловича одруженим і отримав від гетьмана у власність с. Малий Самбір. Згодом він віддав його своєму пасинку Криштопу Фридрикевичу, а вже після цього селом володіла «дружина його і син Григорій до смерті своєї»²². Очевидно, тут М.Костомаров помилявся, оскільки у Мазепи не було сина²³.

У відповіді історика кінця 1877 р., окрім подяки за інформацію, зазначається, що в архіві міністерства юстиції знаходяться документи щодо власності І.Самойловича, І.Мазепи і його соратників відносно сіл та угідь. Учений просить докладніше розповісти про хабарництво І.Мазепи²⁴.

1 вересня 1878 р.²⁵ М.Костомаров отримав лист від Олександра Матвійовича, в якому той повідомляв, що дружина І.Мазепи була вдовою поляка Фридрикевича, що розповідав про свою поїздку до Батурина 15 років тому. Зокрема, він писав, що І.Мазепа жив там, на Гончарівці «перед зрадою», укріпив поселення Городок, а зображення його будинку можна встановити за малюнком Т.Шевченка «Залишки будинку Мазепи в Батурині». «Кочубеївська хатинка» на той час була спотворена невмілим реставратором, і лише підвали збереглися в первісному стані. О.Лазаревський висловлював щире бажання допомогти досліднику і повідомляв, що має матеріал про те, як І.Мазепа брав хабарі у старшини, надаючи їм уряди й універсали; про господарську діяльність І.Мазепи у часи його «дворянства» при гетьманові І.Самойловичу. Крім того, він радив звернутися до архіву міністерства іноземних справ у Москві, архіву Миколи Маркевича в Румянцевському музеї, а також до Миколи Білозерського (1833–1896 рр.), молодшого брата Василя Михайловича (1825–1899 рр.), який зберігає багато скарбів у себе в Борзні. О.Лазаревський повідомляє, що має матеріал і про сподвижників І.Мазепи. Він вважає найближчим оточенням гетьмана Д.Горленка, Ломиковського й Апостола і вказує досліднику, до яких видань потрібно звернутися, щоб детальніше розібратися в цьому питанні.

Г.Житецький у своїй статті стверджує, що багато чого М.Костомаров не використав у монографії про «Мазепу». Чи то він не переконався за допомогою фактичних даних, чи ці відомості «перешкождали його історичним концепціям, чи порушували його уявлення історичного малюнку тогочасного життя» нам невідомо. Ми можемо зробити лише припущення, що все-таки О.Лазаревський не надав відповідних письмових джерел, і М.Костомаров не наважився без них ввести цю інформацію. За шість років О.Лазаревський спростував деякі висновки Миколи Івановича про І.Мазепу у журналі «Киевская старина»²⁶.

Джерела для своєї роботи М.Костомаров здобував не тільки в архівних установах та бібліотеках, але й у приватних архівах своїх друзів і знайомих. Так, в одному з листів до чернігівського історика О.Ханенка (1805–1895 рр.) приблизно 1879 р. він дякує за отримані поштою джерела та книги, серед яких є щоденник О.Ханенка, та повідомляє про завершення роботи над «Руїною» та наміром написати «монографію про гетьмана Мазепу»²⁷.

Монографія «Мазепа» була в основному закінчена в кінці 1880 р. Не зраджує традиції спочатку апробувати твір перед колегами та вдячними слухачами, історик читає твір у себе вдома. Зі змісту листівки М.Костомарова до П.Житецького (1837–1911 рр.) дізнаємося, що 2 грудня відбулося таке читання, хоч тема його не була названа. Проте сказано, що автор може дати «прочитати дещо, що завтра уже відноситься в друк»²⁸. Цілком імовірно, що це могла бути монографія про І.Мазепу.

Обставини навколо публікації твору ілюструє листування М.Костомарова з редактором часопису «Русская мысль». С.Юр'єв, редактор видання, пильно слідкуючи за науковою діяльністю історика, відзначав, що монографії, наповнені історичними подіями і фактами у викладі М.Костомарова, породжують інтерес усіх і кожного²⁹. А дізнавшись про готовність «Мазепи», одним із перших звернувся до автора 4 січня 1881 р.: «Зробіть милість, обдруйте мій журнал Вашою монографією про І.Мазепу, яка, як я чув, у Вас готова. Невже «Вестник Европы» буде щасливішим за мене?»³⁰ Незабаром він отримав згоду на публікацію книги на початку 1881 р., точніше між 4 і 17 січня. У листі від 17 січня останній дякує М.Костомарову за монографію «Мазепа» і бажає, щоб ця праця з історії малоросійського народу швидше стала кращим здобутком для російського мислячого суспільства. Щоб продовжити розмову, він пропонує зустрітися і поговорити особисто³¹.

Листування розкриває деякі обставини, пов'язані з друком книги. Із листа Феодана Лебединцева (1828–1888 рр.) до П.Житецького від 12 жовтня 1881 р. дізнаємося, що попит на книгу був шаленим. У М.Костомарова був вибір між щонайменше трьома виданнями «Вестником Европы», «Русской мыслью» і «Киевской стариной», які стояли в черзі, очікуючи згоди. Історик поставив умову про видачу всього гонорару наперед, і лише С.Юр'єв пристав на неї. Припускаємо, що Михайло Стасюлевич (1826–1911 рр.), редактор «Вестника Европы», не зважився на такий крок, хоч на той час його журнал був найуспішнішим. «Киевской старине» годі було й сподіватися, адже вона мала вийти лише з наступного року. Ризик редактора «Русской мысли» виявився цілком виправданим. Але «Киевская старина» деякий час сподівалася на подвійну згоду М.Костомарова і С.Юр'єва на паралельну публікацію «Мазепи». П.Житецький мотивував «двохсторонній маневр» різними читацькими аудиторіями та існуючою практикою, але наміру не судилося здійснитися. 18 жовтня 1881 р. історик повідомив про свою відмову Ф.Лебединцеву³².

Не припинялося дослідження епохи І.Мазепи навіть після виходу монографії у світ. М.Костомаров мав намір продовжити дослідження і, очевидно, підготувати друге видання «Мазепи». У листі до Катерини Юнге (1843–1913 рр.) він скаржиться на дружину, яка свариться на чоловіка за те, що він не відповідає вчасно на листи через сильне захоплення монографією «Мазепа», котру доводить до кінця. Ось що він пише: «Тільки говорю одне і те ж: напишу, напишу! А між тим захоплююсь Мазепою і день за днем проходять!»³³ Так, на початку 1882 р., коли монографія почала друкуватися в журналі «Русская мысль», історик прочитав статтю О.Лазаревського про родину Лизогубів, на яку 27 січня відгукнувся листом. Зокрема, він просить вказати джерело про тимчасові нестатки І.Мазепи після звільнення його із запорозького полону, оскільки М.Костомаров довідався про протилежне, а саме про його вдале влаштування при царському дворі³⁴.

Незважаючи на поганий стан здоров'я, 10 серпня 1882 р. М.Костомаров звернувся із листом до Ф.Лебединцева, в якому висловив свої враження про

працю О.Лазаревського «Люди Старой Малороссии. Миклашевские». Зокрема, він аналізує стосунки Мазепи і Миклашевського на початку XVIII ст. Історик притримується думки, що гетьман не міг безпідставно звинувачувати Миклашевського у зраді Росії, оскільки це впливає зі справ, які були в руках ученого. Щодо І.Мазепи, то М.Костомаров вважає, що 1704 р. він був «вірніше царю всіх старшин малоросійських»³⁵. Основною причиною зради І.Мазепи у подальшому стали особисті матеріальні інтереси.

2 березня 1883 р. до М.Костомарова написав історик, археолог і церковний діяч П.Лебединцев (брат Ф.Лебединцева) і повідомив, що під час прочитання праці виявив деякі неточності. Справа стосується неправильної передачі надгробного напису на могилі Іскри і Кочубея, якої М.Костомаров міг припуститися через слабкість зору: «Кто еси мимо грядый на нас неведущий, / Елицы zde естество положени суши? / Понеже нам страсть и смерть повели молчати, / Сей камень возопиет о нас ти вещати: / Иж за правду и верность к Монарсе нашу / Страдания смерти испилисмо чашу. / За удаем Мазепы, о Всеведче правый, / Посечени зоставше топором во главы, / Почиваем в сем месте Матери Владычны, / Подающей всем своим рабом живот вечный»³⁶.

Одночасно з цим посланням, М.Костомаров 7 березня звертається до В.Антоновича (1834–1908 рр.) із листом, в якому просить дати неупереджену оцінку своїм працям «Мазепа» і «Руїна». Зокрема, він наголошує: «Ви єдина на Русі людина, яка має повну можливість і підготовку буди суддею історичних творів, що стосуються Південної Русі. Від усіх інших діячів, які працюють у нас на історичному полі, при всій їхній готовності і добросовісності, я не можу чекати нічого, окрім легкої безплідної хвальби або незмістовної ругані, але не неупередженої і вірної оцінки, тому що з них ... ніхто, наскільки відомо, не займається науковим способом південноруською історією, а багато з них навмисне ігнорують її»³⁷.

Для В.Антоновича, як молодого дослідника української історії, надзвичайно почесним було визнання його заслуг таким авторитетом, як М.Костомаров. У відповіді він пише: «Компетентність моя далеко не давала би мені права оцінювати Ваші твори, і я без Вашого бажання ніколи б не взявся за це діло, знаючи, що ученє не суддя у творіннях учителя»³⁸.

Як бачимо, М.Костомаров на схилі літ, здобувши визнання одного з найавторитетніших істориків Російської імперії, абсолютно не був вражений «зірковою» хворобою, хоча всі підстави для цього були. Монографія «Мазепа», як і попередні, мала великий успіх. Найпопулярніші періодичні видання вишиковувалися в чергу для отримання права на її публікацію. В одному з листів до Д.Мордовця М.Костомаров радо сповіщав, що книга вийшла і добре розповсюджується у продажу³⁹. Але шалений успіх не затьмарив свідомість ученого у бажанні наблизитися до істини, який прагнув служити своєю творчістю. Вихід «Мазепи», як і «Богдана Хмельницького», не закривав для М.Костомарова цих тем, і він завжди був готовий до конструктивної критики і поглиблення досліджень. Як свідчить листування вченого, на схилі літ на критику фахівців він реагував не так емоційно, як у молодості, а намагався в усьому знайти раціональне зерно.

Принагідно зробимо кілька зауваг щодо особливостей історичного портрета І.Мазепи, який вдалося створити М.Костомарову. Із погляду сучасної історіографії, його не можна назвати вірогідним та неупередженим. Деякі висновки історика здаються занадто категоричними. Наприклад, те, що «Мазепа як історична особа не був представником ніякої національної ідеї»⁴⁰ або ж що його діяльність спричинилася до остаточної втрати Україною своєї автономності і т. п. Але винятковими є внесок М.Костомарова у відтворення мазепинської епохи,

долі українського народу в петровський період. Найважливішими є висновки, які історик зробив начебто побіжно, між рядками, так, щоб читач сам здогадався, як нелегко було І.Мазепі здійснити свою мету – вирвати Україну з-під імперського чи будь-якого іншого панування, сформуванню її еліту, збагатити духовну скарбницю українського народу, відкрити йому шлях у краще майбутнє. Надзвичайно цінним є психологічний портрет І.Мазепи у рецепції М.Костомарова, що показаний в еволюції. Зокрема, історик вдалося розкрити виняткові розумові здібності гетьмана і великий дар добиватися прихильності впливових державних осіб, т. зв. «маневреність» у стосунках із людьми, яка дала йому можливість здебільшого досягти поставленої мети. М.Костомаров показав, з одного боку, «зрадника» царської корони, а з іншого – харизматичну особистість, що волею долі потерпіла *fiasco*. І тут доречно навести влучний вислів Ярослава Дашкевича, «якби він виграв – ніхто з нього зрадника б не зробив»⁴¹.

Як доводить листування вченого, він провів титанічну пошукову роботу в архівах та бібліотеках, опрацював та проаналізував тисячі документів, величезну кількість історичної літератури та творів фольклорно-етнографічного характеру. Прагнучи глибоко і всебічно вивчити феномен І.Мазепи як людини, державного і політичного діяча, М.Костомаров намагався вжитися в епоху кінця XVII – першої половини XVIII ст., здійснивши ряд подорожей на місця, які так чи інакше були пов'язані з ім'ям гетьмана в різні періоди його життя.

Епістолярні джерела висвітлюють і фактори впливу на історика під час написання монографії, а саме: соціокультурне тло, в якому перебував М.Костомаров, роль колег по цеху, стан здоров'я, недостатність, однабічність джерел та особливості підходу до їх обробки, насамкінець між рядками листів можна прочитати, як важко було висловлювати свої думки під тиском політичної системи Російської імперії. Промовистим тут є свідчення дружини М.Костомарова, яке знаходимо вже після смерті вченого у листі до Івана Стороженка від 28 липня 1898 р.: «Чи знаєте Ви, що петербурзькі обшуки так змучили М.І., що він почав заговорюватися?»⁴². Варто врахувати, що після цензурних знущань над «Богданом Хмельницьким», М.Костомаров, очевидно, зробив усе можливе, щоб такого не сталося з «Мазепою», але при цьому автору довелося поступитися у власних висновках. Тим більше, що стан здоров'я змусив історика поспішати, аби встигнути видати книгу за життя. Такою була ціна за можливість донести до читача плоди своєї праці. Тому ми не маємо права звинувачувати видатного вченого у відступництві. Радше назвімо його титаном «золотого віку» історичної науки. На нашу думку, найбільшою заслугою М.Костомарова є те, що він мав сміливість взятися за полівекторне дослідження історичної постаті, а його праця стала своєрідним експериментом, який і досі спонукає істориків до серйозних наукових розвідок стосовно І.Мазепи та його доби.

¹ *Алеврас Н.Н.* Проблема лидерства в научном сообществе историков XIX – начала XX века // *Историк в меняющемся пространстве российской культуры: Сб. ст. – Челябинск, 2006. – С.117–126.*

² *Костомаров Н.И.* Мазепа. Историческая монография. – Москва, 1882. – 446 с.

³ *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // *Український історик. – 1986. – №3/4. – С.4–15.*

⁴ Там само. – С.11.

⁵ *Герасименко Н.О.* Олександр Лазаревський // *Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип.15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С.170–226.*

⁶ *Котляр М.Ф.* Микола Костомаров і його життєпис політичного авантюриста // *Укр. іст. журн. – 1988. – №8. – С.134–140.*

⁷ *Ковалевська О.* Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – К., 2008. – 200 с.; *Галушко К.* Іван Мазепа: про вибір українця на історичному переломі // *Ковалевсь-*

ка О. Указ. праця. – С.8–10; Ясь О. Історія як міф. Гетьман-«відступник» у рецепції М.Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постаць, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008 – С.145–169; Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – С.215–260.

⁸ Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет своей жизни 1875–1885 гг. // Русская старина. – 1885. – Т.48. – С.643.

⁹ Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І.Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К., 2002. – Вип.11. – С.212.

¹⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. – Москва, 1992. – С.330.

¹¹ Гончар О. У пошуках істини... – С.216–217.

¹² Там само. – С.217.

¹³ Там само. – С.221.

¹⁴ Там само. – С.223.

¹⁵ Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет... – С.650.

¹⁶ Там же. – С.646–647.

¹⁷ Там же. – С.648–649.

¹⁸ Там же. – С.652.

¹⁹ Ковалевська О.О. Указ. праця. – С.30.

²⁰ Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – №4. – С.100.

²¹ Там само. С.101.

²² Там само. – С.102–103.

²³ Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – С.30.

²⁴ Там само. – С.103.

²⁵ Письмо А.М.Лазаревского Н.И.Костомарову // Киевская старина. – 1903. – Т.81. – №5. – С.86–87.

²⁶ Житецький І. Указ. праця. – С.104.

²⁷ Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Ал.524. – Спр.37-2. – Арк.2.

²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.48427. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Ф.ХХІІ. – №325. – Арк.1–1 зв.

³⁰ Там само. – Арк.2–2 зв.

³¹ Там само. – Арк.1.

³² Житецький І. Перші кроки «Київської старини» та М.І.Костомаров // Україна. – 1926. – №4. – С.99.

³³ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №1158. – Арк.1.

³⁴ Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова. – С.103.

³⁵ Там само.

³⁶ Письмо прот. П.Г.Лебединцева // Киевская старина. – 1903. – Т.81. – №5. – С.87–88.

³⁷ Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – №3. – С.77–78.

³⁸ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №47387. – Арк.1.

³⁹ Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет жизни // Русская старина. – 1886. – №2. – С.342.

⁴⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. – С.320.

⁴¹ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.204.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.ХХІІ. – Спр.411. – Арк.1.

In the light of epistolary inheritance the article shows up the process of preparation by M.Kostomarov the well-known work «Mazepa. The Historical monograph». The main attention is to clear up the special features of scientific laboratory of the historian which mainly pass by the researches of his creation.